

- κ. Ρούσσος δεν πρόλαβε να το λάβει υπόψη του, ό,τι δίκαια ισχύει και για τον Conche — παραλείπω τα μικρά ονόματα των συγγραφέων και τους γνωστούς τίτλους κτλ. των βιβλίων.
2. Τα εντός παρενθέσεων είναι δικά μου, δηλωτικά της αντίφασης που διαπιστώνω, ενώ τα εκτός εισαγωγικών και παρενθέσεων εκφράζουν πυκνά αλλά πιστά τον κ. Τέζα.
3. Οι παρενθέσεις είναι του κ. Τέζα.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ρ. ΠΑΝΕΡΗΣ
 ΑΜΙΣΘΟΣ ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
 ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Η γνωσιοθεωρητική θεμελίωση της αισθητικής του Thomas Reid*. Διδακτ. διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1988, 355 σελίδες.

Η διδακτορική διατριβή της κ. Λεοντσίνη εγκρίθηκε από το Φιλοσοφικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Ιούνιο του 1985 και κυκλοφορεί τώρα για το αναγνωστικό κοινό σε επιμελημένη πανεπιστημιακή έκδοση. Αντικείμενό της είναι η αισθητική του Reid, θεωρούμενη ως αναπόσπαστο μέρος της φιλοσοφίας του, που αναζητούσε απαντήσεις στα γνωσιοθεωρητικά προβλήματα που έθεταν τα κυριότερα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής του, όπως ο σκεπτικισμός, ο υλισμός, ο ιδεαλισμός, ο ορθολογισμός και ο εμπειρισμός. Στην εξάρτηση των αισθητικών απόψεων του Reid από το γενικότερο φιλοσοφικό του προβληματισμό αποδίδει η συγγραφέας (σσ. 31, 293) το μειωμένο διεθνώς ενδιαφέρον των μελετητών γι' αυτές και την υποβάθμιση της αξίας τους. Βέβαια το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί και στην αρκετά διαδεδομένη αντίληψη —όχι άσχετη με μία γενικότερη τάση υποτίμησης της φιλοσοφίας του διαφωτισμού— ότι η νεότερη αισθητική αρχίζει με τον Baumgarten, κυρίως όμως με τον Kant μόλις στα τέλη του 18ου αιώνα, ενώ όλος ο προηγούμενος αισθητικός προβληματισμός συνιστά ένα σκόρπιο, ετερόκλητο και αντιφατικό υλικό, ένα σύνολο προκαταρκτικών, μη συστηματικών θεωρητικών προσπαθειών που επιτυγχάνουν την ολοκλήρωση και σύνθεσή του στην *Κριτική της κρίσης* του Kant. (Την άποψη αυτή αποδέχεται ως ένα σημείο και ο E. Cassirer, αν και αξιολογεί τη σκέψη του διαφωτισμού θετικά). Όμως μια σειρά σημαντικών έργων από ειδικούς μελετητές των αισθητικών θεωριών του 18ου αιώνα, όπως οι S.H. Monk, J.W.Hipple, W. I Folkierski, H. Dieckmann, J. Choillet, M. Rossi, P. Kivy και πολλοί άλλοι, έδειξαν ότι ο προκαντιανός αισθητικός προβληματισμός αξίζει αυτός καθαυτός την προσοχή μας και αποτελεί ξεχωριστής γονιμότητας μήτρα για την ανάπτυξη της αισθητικής σκέψης που ακολούθησε.

Ο στόχος και η προσέγγιση της συγγραφέως υπαγορεύονται από το αντικείμενο της μελέτης και δηλώνονται στην Εισαγωγή: Είναι η ερμηνεία της αισθητικής του Reid κάτω από την προοπτική των κεντρικών αξόνων της γνωσιοθεωρίας του και της ψυχολογικής ανάλυσης του ανθρωπίνου πνεύματος. Για όποιον γνωρίζει την εποχή είναι φανερό ότι ο αισθητικός προβληματισμός της προϋποθέτει την ανθρωποκεντρική κατεύθυνση της φιλοσοφίας του διαφωτισμού, όπως το επισημαίνει πολύ σωστά και η κ. Λεοντσίνη (σσ. 97, 297), που στρέφεται: α) στον καθορισμό, πριν από οποιαδήποτε έρευνα, των γνωστικών δυνατοτήτων του ανθρωπίνου νου και β) στη διερεύνηση του εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου με τη βοήθεια μιας εμπειρικής φιλοσοφικής ψυχο-

λογίας. Την ίδια άλλωστε προοπτική επιβάλλει και η αισθητικότη του Reid, στο βαθμό που αυτή εντάσσεται στην πνευματολογία του (σ. 29). Στην Εισαγωγή περιλαμβάνονται στοιχεία από τη ζωή και το έργο του Reid, αναφορές στον τρόπο διαμόρφωσης της φιλοσοφίας του και σε προηγούμενες μελέτες της αισθητικής του θεωρίας.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη, αποτελούμενα το καθένα από τρία κεφάλαια. Στο πρώτο μέρος με τίτλο «Η σκωτική φιλοσοφία και η αισθητική του αγγλικού εμπειρισμού» εξετάζεται το ευρύτερο ιστορικοκοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η σκωτική φιλοσοφία και ειδικότερα η φιλοσοφία του κοινού νου, με κύριο εκπρόσωπό της τον Reid.

Πρόκειται για μία φιλοσοφία που επιχειρούσε να πολεμήσει το σκεπτικισμό του Hume και να υπερασπιστεί τη θρησκευτική πίστη, προβάλλοντας τις αρχές του κοινού νου ως αλάνθαστες και αυταπόδεικτες. Παρόλο ότι απέδιδε στον κοινό νου ευρύ νοηματικό περιεχόμενο, επικρίθηκε για δογματισμό και απλοϊκότητα με αποτέλεσμα να οδηγηθεί σε παρακμή. Εν τούτοις, η απήχηση της στην Αμερική και στην Ευρώπη υπήρξε κατά τον 19ο αιώνα σημαντική, ενώ πρόσφατα κινήθηκε το ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία του Reid από την αναλυτική κυρίως σχολή (κεφ. I: «Η φιλοσοφία του κοινού νου»).

Στο πλαίσιο της θεώρησης της σκωτικής φιλοσοφίας ως προϊόντος της πνευματικής άνθησης του σκωτικού διαφωτισμού, η συγγραφέας αναφέρεται αρχικά στις προϋποθέσεις ανάπτυξης του κινήματος και στα ιδιαίτερα γνωρίσματά του. Η προσοχή της όμως εστιάζεται κατά κύριο λόγο στην εξέταση της αναμόρφωσης του προγράμματος μαθημάτων στα Πανεπιστήμια της Σκωτίας. Και αυτό που πράγματι κατορθώνει με μεγάλη ευστοχία να δείξει η κ. Λεοντσίνη είναι ότι «τα πανεπιστήμια υπήρξαν την εποχή αυτή ευαίσθητοι δέκτες αλλά και πομποί διάχυσης των νέων ιδεών» (σ. 102). Εξηγεί ακόμη με την ίδια ευστοχία πώς προέκυψαν, από την εν γένει πνευματική ατμόσφαιρα της εποχής, τα κύρια χαρακτηριστικά της σκωτικής φιλοσοφίας, καθώς και το ενδιαφέρον για την καλλιέργεια των τεχνών, ιδιαίτερα της λογοτεχνίας και της ρητορικής που εξελίσσεται σε μια γενική θεωρία της λογοτεχνίας και στη διαμόρφωση της φιλοσοφικής αισθητικής. Για την ανάπτυξη της σκωτικής φιλοσοφίας σωστά αναγνωρίζεται παράλληλα με τις νεωτεριστικές προσπάθειες πανεπιστημιακών και ο ρόλος εξωπανεπιστημιακών στοχαστών, όπως ο D. Hume, ο H. Home κ.ά. (κεφ. II: «Σκωτικός διαφωτισμός και αισθητική»).

Ειδικότερα η αισθητική του Reid, αν και θεματικά είναι ως ένα βαθμό εξαρτημένη από την ψυχολογική αισθητική του αγγλικού εμπειρισμού που αναπτύσσεται σε μία «φιλοσοφία του ωραίου» ή «του γούστου», ωστόσο ανεξαρτοποιείται από αυτήν στο μέτρο που επιχειρεί να συμβιβάσει βασικές θέσεις του εμπειρισμού με ορθολογιστικές και ενορασιοκρατικές θεωρήσεις, επίσης εκφρασμένες στην εποχή του από τους Πλατωνιστές του Cambridge και τον Shaftesbury. Μέσα από την εξέταση των απόψεων του Reid, για τη δημιουργό δραστηριότητα του πνεύματος, την αντικειμενικότητα των αισθητικών κρίσεων, το μεσολαβητικό ρόλο των τεχνών στη συνένωση του υλικού κόσμου με τον κόσμο του πνεύματος, την εκφραστικότητα των τεχνών που πλαισιώνεται από τη θεωρία του των «φυσικών» και «τεχνητών σημείων» και το ενδιαφέρον του για τη γλώσσα, τη σύνδεση των τεχνών με την ψυχολογία, την ηθική και την κοινωνία, γίνεται εμφανής ο εκλεκτικισμός του, που όμως δεν αποτελεί, όπως καθιστά σαφές η κ. Λεοντσίνη, συρραφή καθιερωμένων αισθητικών απόψεων της εποχής του, αλλά οργανική ενσωμάτωση στοιχείων από αυτές στους κόλπους ενός «συνεχούς και ολοκληρωμέ-

νου» φιλοσοφικού συστήματος. Ιδιαίτερα τονίζεται η πρωτοτυπία του Reid στο θέμα της εκφραστικότητας των τεχνών (σ. 139), μολονότι έτσι αδικείται ίσως η συμβολή των προκατόχων του, λ.χ. του Jonathan Richardson στο ίδιο θέμα. (Κεφ. III: «Η αισθητική του αγγλικού εμπειρισμού και το πρόβλημα της τέχνης κατά τον Reid»).

Στο δεύτερο μέρος με τίτλο «Οι γνωσιοθεωρητικές συνιστώσες της αισθητικής του Reid» η συγγραφέας προχωρεί στην τεκμηρίωση της κατευθυντήριας θέσης της, ότι η αισθητική του Reid προϋποθέτει τη γνωσιοθεωρία του (ιδιαίτερα τις απόψεις του για την αντίληψη και τη φαντασία) και θεμελιώνεται πάνω σ' αυτήν. Εξετάζεται κατ' αρχήν η κριτική του Reid στη γνωστή παραστατική θεωρία των ιδεών —ότι αντιλαμβανόμεστε τα αντικείμενα έμμεσα, μέσω των νοητικών εικόνων τους— και η ρεαλιστική θεωρία του για την αμεσότητα της αντίληψης και την πραγματικότητα του υλικού κόσμου, που ερχόταν σε απάντησή της. Εκείνο που έχει όμως ιδιαίτερη σημασία για τις αναλύσεις που ακολουθούν είναι ότι ο Reid κάνει διάκριση μεταξύ «αισθάνεσθαι» και «αντιλαμβάνεσθαι» και αποδίδει στην αντίληψη όχι μόνο το αίσθημα αλλά την κρίση και ολόκληρο τον προεμπειρικό εξοπλισμό του πνεύματος (έμφυτες λειτουργίες και ικανότητες, φυσικές πίστεις και αρχές, έννοιες που συλλαμβάνονται εννοιακά), για να αποκαλύψει έτσι και στο σημείο αυτό τη διάθεσή του «να βρει τη χρυσή τομή στη σύνδεση εμπειρίας και λόγου» (σ. 203. Κεφ. IV: «Αντίληψη και εξωτερικός κόσμος»).

Η αισθητική αντίληψη δεν είναι παρά ένας «ειδικός τρόπος αντίληψης» που βασίζεται σε μία εσωτερική αίσθηση, το γούστο. Όπως η κατ' αίσθηση αντίληψη, στηρίζεται σε αισθήματα και προϋποθέτει πάντα την κριτική δύναμη του νου. Κατά συνέπεια η αισθητική κρίση δεν είναι απλώς κρίση συναισθήματος αλλά λογική κρίση που προσδιορίζει την αξία του αισθητικού αντικειμένου. Η τελευταία εξαρτάται από ιδιότητες και στοιχεία του αντικειμένου —άποψη αντιτιθέμενη προς τις κυρίαρχες υποκειμενιστικές θεωρήσεις της εποχής— τα οποία ωστόσο προκαλούν ανάλογα συναισθήματα λόγω της σύνδεσής τους με το πνεύμα του δημιουργού τους. Ανεξάρτητα πάντως από την ποικιλία των κρίσεων που είναι δυνατό να οφείλεται σε ιστορικοκοινωνικούς παράγοντες, στην παιδεία ή τη συνήθεια, υπάρχουν αντικειμενικές αισθητικές κρίσεις και καθολικά αποδεκτές αρχές του γούστου. Ο Reid τελικά δεν τις προσδιορίζει, ίσως γιατί πιστεύει ότι είναι δύσκολο να καθοριστεί η ουσία του ωραίου ή ο κοινός παρονομαστής σε όλα τα αντικείμενα που ονομάζουμε ωραία (σσ. 238, 247. Κεφ. V: «Η αισθητική αντίληψη»). Θα ήταν ωστόσο ενδιαφέρουσα μία συσχέτιση της άποψης αυτής του Reid με σύγχρονες απόψεις της αναλυτικής φιλοσοφίας.

Η μελέτη καταλήγει στην εξέταση της φαντασίας και στη διάκριση διαφόρων δραστηριοτήτων. Αυτές παίρνουν τη μορφή είτε της αναπαράστασης εικόνων ορατών αντικειμένων (εικαστική ή παραστατική φαντασία) είτε της δημιουργίας νέων εικόνων (ποιητική φαντασία). Ως προς τον τρόπο σχηματισμού εικόνων η ποιητική φαντασία διακρίνεται σε δραστηριότητα ελεύθερη (*fancy-phantasy*) ή καθοδηγούμενη από το λόγο (*imagination*). Τόσο το ενδιαφέρον του Reid για την ποιητική φαντασία που, αν και αντλεί το υλικό της από τη φύση, δημιουργεί νέες συνθέσεις χάρη στην οργανωτική και κριτική δύναμη του νου όσο και η κριτική του στη συνειρμική θεωρία, που καθιστούσε τη φαντασία μηχανική και παθητική λειτουργία, σωστά ερμηνεύονται και πάλι από την προσπάθειά του να εναρμονίσει την εμπειρία με το λόγο. Αναφέρεται ωστόσο ότι ο Reid αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα της φαντασίας μόνο στην καλλιτεχνική δημιουργία, ενώ, υπό την επίδραση της νεοκλασικιστικής παράδοσης που συνέδεε τη φαντασία με το ψευδές και το πλασματικό, τη θεωρεί «άχρηστη αν όχι επιζήμια» στο

χώρο των επιστημών και της φιλοσοφίας (κεφ. VI: «Φαντασία και δημιουργικότητα»).

Στα συμπεράσματα, ένα είδος συνοπτικής περίληψης, συνοψίζονται οι βασικές θέσεις της εργασίας στην πρόθεση του Reid να συγκεράσει στην αισθητική του θεωρία τον εμπειρισμό με τον ορθολογισμό, να επιβεβαιώσει το δυϊσμό πνεύματος και ύλης, με μία τάση να προβάλλει τη δημιουργικότητα και το δυναμισμό του πνεύματος. Το βιβλίο περιλαμβάνει βιβλιογραφία (στις τέσσερις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες και στην ελληνική) και πίνακες ονομάτων και εννοιών.

Δε θα ήταν, νομίζω, ανώφελες να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις για το βιβλίο αυτό, με την επισήμανση ότι δεν αλλοιώνουν καθόλου την αξία του. Η έκδοση καταρχήν του βιβλίου είναι γενικά προσεγμένη. Κάποια τυπογραφικά λάθη που υπάρχουν (π.χ. σ. 31 νοόσα αντί νοούσα, σ. 106 καλλιέργειας²² αντί καλλιέργειας⁸², σ. 139, υποσ. 102 signitures αντί signatures, σ. 251 έχουν απαλειφθεί λέξεις) καλό θα είναι να περιληφθούν σε πίνακα παροραμάτων. Ορισμένες επαναλήψεις (π.χ. σσ. 25 & 31, 54 & 65-6, 29 & 126, 20 & 196), οφειλόμενες κυρίως στο γεγονός ότι γίνεται συχνά υπόμνηση των βασικών στόχων και θέσεων της φιλοσοφίας του Reid και στο γεγονός ότι απόψεις που αναπτύσσονται στο κυρίως σώμα της εργασίας εκτίθενται διαγραμματικά στην Εισαγωγή και υπό μορφή καταληκτικού λόγου στα Συμπεράσματα, θα ήταν προτιμότερο να είχαν αποφευχθεί. Το ίδιο και ορισμένες εκφράσεις, καθόλα θεμιτές, όπως «κύριες συνιστώσες της φιλοσοφίας του» (π.χ. σσ. 25, 31, 34, 207, 246, 293), «νεωτεριστικές συνιστώσες», «γνωσιοθεωρητικές συνιστώσες», «ανθρωποκεντρική συνιστώσα», (σσ. 119, 159, 294), «ερμηνευτική προσπέλαση» (9, 13, 29, 79), «το στίγμα» (10, 34, 104, 113, 249) κ.ά., διότι αποκτούν με την επανάληψη στερεότυπο χαρακτήρα. Τα αποσπάσματα παρατίθενται συνήθως στο πρωτότυπο —σπάνια στα ελληνικά (βλ. υποσ. σσ. 22, 68)—, αν και θα ήταν, πιστεύω, χρησιμότερο αν είχαν αποδοθεί σε ελληνική μετάφραση. Χρήσιμη επίσης θα ήταν η παράθεση των ξενόγλωσσων όρων σε κάποιες περιπτώσεις, όπου η απόδοσή τους στα ελληνικά δημιουργεί ασάφεια [π.χ. «διενεργειοκρατικός» (σ. 128), ή «παράγωγα σημεία» (σ. 152) αντί των όρων «τεχνητά» ή «αυθαίρετα και συμβατικά σημεία» (*signes artificiels, signes arbitraires & institués*) που χρησιμοποιεί ο Dubos στο *Réflexions critiques...*, I, XL]. Θα μπορούσαν επίσης να διατυπωθούν ορισμένες αντιρρήσεις ιστορικού χαρακτήρα. Η άποψη, λ.χ., της συγγραφέως ότι η ψυχολογική ερμηνεία της αισθητικής εμπειρίας και ο έντονος υποκειμενισμός αποτελούν στοιχεία που διαφοροποιούν το 18ο αιώνα από προηγούμενες εποχές (σ. 122) θα μπορούσε να αμφισβητηθεί, αν ληφθεί υπόψη ότι φιλόσοφοι και συγγραφείς του 17ου αιώνα, όπως οι Descartes, Spinoza, Hobbes, St. Evremond, La Rochefoucauld κ.ά., είχαν ήδη αναλύσει ψυχολογικά την αντίληψη του ωραίου και καλλιεργήσει την άποψη του αισθητικού υποκειμενισμού. Άλλωστε και ο υποκειμενισμός που αποδίδεται στην αισθητική θεωρία του Hume (π.χ. σσ. 123, 219) αποτελεί μονομερή χαρακτηρισμό της (βλ. P. Jones, "Cause, Reason and Objectivity in Hume's Aesthetics", in *Hume, A Re-evaluation*, ed. by D.W. Livingston & J.T. King, New York 1976). Γενικά οι αναφορές της κ. Λεοντσίνη στο πνευματικό κλίμα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και τους εκπροσώπους του, εκτός από εκείνες που σχετίζονται με την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εξέταση της πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης στη Σκωτία, δεν είναι εξαντλητικές ούτε πάντοτε απόλυτα ακριβείς. Πρέπει όμως εδώ να τονιστεί ότι η προσέγγιση των προβλημάτων που θέτει στην εργασία αυτή η κ. Λεοντσίνη «κινείται», όπως δηλώνει η ίδια (σ. 34), «στο πλαίσιο λιγότερο μιας ιστορικής και περισσότερο μιας ερμηνευτικής και κριτικής μεθόδου». Και πρέπει ακόμη να υπογραμμιστεί ότι οι αρετές της συγγραφέως, όπως η γλαφυρότητα

τα και η σαφήνειά της, η σοβαρότητα και η υπευθυνότητα με την οποία εξετάζει τα θέματά της, η ολοκληρωμένη γνώση της φιλοσοφίας του Reid που μαρτυρεί, βασισμένη στη μελέτη του συνόλου των έργων του, της αλληλογραφίας του και ανέκδοτων παραδόσεών του, η προσπάθεια σύνδεσης της φιλοσοφίας του με μία ευρύτερη προβληματική, τόσο της εποχής του όσο και της σύγχρονης φιλοσοφικής επικαιρότητας, η επαρκής, επιπλέον, τεκμηρίωση των θέσεών της, καθιστούν το βιβλίο αυτό σημαντική προσφορά ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο, όπου η βιβλιογραφία πάνω στην αισθητική του Reid αλλά και στην αισθητική των Σκώτων και Άγγλων στοχαστών του 18ου αιώνα γενικότερα είναι, απ' όσο γνωρίζω, σχεδόν ανύπαρκτη.

ΘΕΟΠΗ ΠΑΡΙΣΑΚΗ-ΓΙΑΝΝΑΡΑΚΗ
ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ